

Література

1. Амблер Т. Практический маркетинг. — СПб.: ПИТЕР, 1999. — 394 с.
2. Вествуд Дж. Маркетинговый план: анализ ситуации, маркетинговое планирование, контроль исполнения. — СПб.: ПИТЕР, 2001. — 255 с.
3. Войтович Н. В. Стратегія економічного розвитку молокопереробних підприємств Львівщини // Науковий вісник ЛНУВМтаБТ ім. С. З. Гжицького. — Львів, 2007. — Том 9. — № 4(35). — Ч. 2. — С. 39—45.
4. Кревенс Д. Стратегический маркетинг. — М.; СПб.; К.: Вильямс, 2003. — 742 с.
5. Котлер Ф. Маркетинг менеджмент. — СПб.: Питер Ком, 1998. — 896 с.
6. Hunger J. D., Wheelen T. K. Strategic Management. — 4th ed. — N.Y.: West Publishing Company, 1993. — 434 p.

Стаття надійшла до редакції 22.06.2009 р.

УДК 339.166.82 (100):338.439.544

Т. О. Зайчук, канд. екон. наук, доцент

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК СВІТОВОГО РИНКУ ЕКОЛОГІЧНО ЧИСТИХ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ

АНОТАЦІЯ. В статті розглянуто динаміку розвитку світового ринку екологічно чистих продуктів харчування, стан виробництва та споживання в розвинутих країнах світу, виділено фактори та тенденції його розвитку. Окремо виділено стратегічні напрямки формування внутрішнього ринку екологічно чистих продуктів харчування в Україні.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Екологічно чисті продукти харчування, ринок органічної продукції, органічне виробництво, попит, обсяги продажу, темпи росту.

Галузь виробництва та переробки екологічно чистих продуктів харчування є чи не єдиною галуззю економіки, розвиток якої сприяє досягненню донедавна протилежних цілей: отримання прибутків підприємствами, покращення довкілля, збільшення зайнятості, поліпшення здоров'я населення. Сьогодні чітко визначилася європейська та світова тенденція стрімкого розвитку біологічного землеробства у найбільш розвинутих країнах. Вивченням проблеми розвитку українського ринку екологічно чистої продукції харчування займалися і зробили вагомий внесок у її

вирішення наступні вітчизняні та зарубіжні вчені та фахівці: Капштик М., Бакун Ю., Галяс А. [1], Грунд М. [2], Шлапак В. О. [3], Орленко О. В. [4], Рудницька О. В. [5], Шувар Б. І. [6] та інші. Але цілісного дослідження світової кон'юнктури ринку екологічно чистих продуктів харчування з метою визначення стратегії розвитку останнього в Україні наразі зроблено ще не було.

Метою даної роботи є виділення етапів формування світового ринку органічної продукції та узагальнення основних тенденцій його розвитку, а також визначення стратегічних напрямів інтеграції вітчизняного виробництва екологічно чистих продуктів харчування в міжнародний ринок.

У країнах з розвинутою економікою перевагу органічним продуктам віддають не лише споживачі, але й численні виробники, включаючи сферу послуг. Кількість земель, відведених під органіку, кожного року збільшується майже на 5 млн. На сьогодні під органічне сільське господарство в світі вже використовуються великі площі земель: в Європі — 5,1 млн га, Північній Америці — 1,5 млн га, Латинській Америці — 4,7 млн га, а в Австралії — цілих 10,6 млн га (рис. 1) [7].

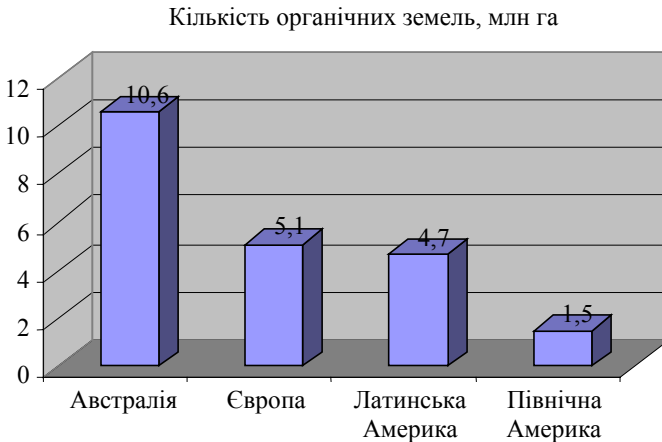

Рис. 1. Використання земельних угідь під органічне землеробство

Найбільша частка екологічно оброблюємих площ знаходиться в Океанії (39 %), Європі (22 %), Латинській Америці (19 %), Азії (13 %), Північній Америці (4 %), Африці (3 %) [8]. Найбільші площі зайняті під агровиробництвом знаходяться в Австралії — 12,1 млн га, Китаї — 3,5, Аргентині — 3,1 млн га (табл. 1).

Таблиця 1

ОБСЯГИ ОРГАНІЧНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА*

2003		2006		2007	
Країна	млн га	Країна	млн га	Країна	млн га
Австралія	11,3	Австралія	11,8	Австралія	12,1
Аргентина	2,8	Аргентина	2,9	Китай**	3,5
Америка	1,6	Китай	2,3	Аргентина	3,1

* дослідження Міжнародного торгового центру (International Trade Centers), 2007 р.

** лідер за темпами росту екоземлеробства.

Що стосується частки площ під екологічним сільським господарством у загальних сільськогосподарських угіддях, то лідером тут є європейські країни. Найбільша частка органічних земель у загальних площах сільськогосподарських угідь у Монако (30 %), Ліхтенштейні (29 %), Австрії (14 %), Швеції (12 %), Швейцарії (10 %), Естонії (8,8 %), Італії (8 %), Данії (7 %) і Чехії (6,6 %). Середній показник по країнах ЄС складає близько 4 % (рис. 2).

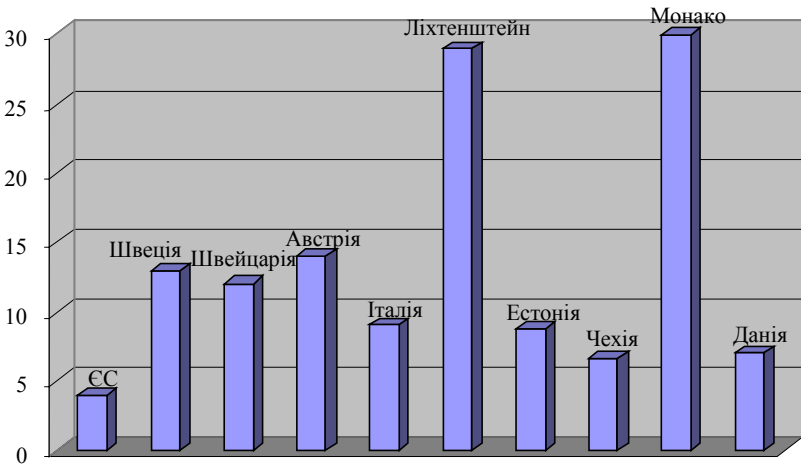

Рис. 2. Частка сільськогосподарських земель, відведених під органічне виробництво в Європі

Світові продажі органічної продукції за останні десять років виросли в десятки разів. У 2007 році ринкова вартість органічних продуктів, включаючи екологічно чисті продукти харчування,

одяг, взуття, засоби гігієни, меблі й т.п., склала близько 46 млрд дол. Основними ринками збуту є Німеччина, Великобританія, Франція, США, Канада та Японія. Динаміка реалізації екологічно чистої продукції оцінюється експертами на рівні 1030 % залежно від країни, а середній темп його зростання складає близько 1015 % [6]. Найбільша частина обороту приходить на Європу та Південну Америку.

Нині в світі майже сформувалися повноцінні ринки органічної продукції в таких сегментах, як овочі та фрукти, дитяче харчування, сільськогосподарська сировина для переробки (передусім зерно) та молочні продукти. Створена й успішно функціонує відповідна інфраструктура сертифікації, маркетингу та реалізації. Споживання овочевої продукції, яка вирощена, перероблена і виготовлена за органічними технологіями, набуло широкого застосування в США, Канаді, Австралії, Великобританії, Данії, Японії та інших країнах. Розвиток у них біологічного землеробства обумовлюється кількома факторами. По перше, це неухильно зростаючий попит споживачів, які відчують серйозну небезпеку за своє здоров'я при вживанні продуктів харчування, забруднених агрохімікатами. Занепокоєність громадськості обумовлена багаточисельними дослідженнями, що свідчать про наявність недопустимо високого рівня залишків отрутохімікатів у багатьох харчових продуктах. При цьому встановлено закономірність, що чим менше країна розвинута, тим більше забруднених отрутохімікатами продуктів харчування потрапляє на ринок. У той час, коли у Сполучених Штатах Америки біля 35 % продуктів харчування мають залишкові пестициди, а 3 % мають вміст пестицидів, недопустимий для вживання, то в Індії, вже 97,5 % продуктів харчування мають вловимі залишки агрохімікатів, а в 25 % залишки агрохімікатів перевищують допустимий рівень. По друге, у розвитку біологічного землеробства зацікавлені самі держави розвинутих країн. У час наближення екологічної кризи керівництва розвинутих країн роблять усе можливе для впровадження екологічно безпечних технологій, впроваджуючи всіляку політичну та економічну підтримку. По третє, вступає в дію і економічний фактор. Наприклад, фахівці провідних водопостачальних кампаній Німеччини підраховали, що значно дешевше інвестувати в органічне землеробство, ніж очищати забруднену воду від пестицидів. Такі фірми платять фермерам по 250 доларів протягом трьох років за перехід до біологічного землеробства. Особливу увагу приділяють фермерським господарствам у водозабірних територіях біля водоймищ.

Зростання ринку біопродуктів у країнах Євросоюзу, США та Японії стимулює впровадження та розвиток органічних технологій і в інших країнах. Безумовно, що головною метою впровадження біологічного землеробства у менш розвинутих країнах є зацікавленість в експорті біопродукції. Навіть незважаючи на велику долю землі, зайняту під біологічним землеробством у Європі, біля половини продукції імпортується. В 2002 році біля 90 країн по всіх континентах мали у себе землі, які обробляються за біологічними технологіями. України в цьому списку в той час ще не було.

Американський ринок екологічних продуктів вважається найважливішим в усьому світі. Всі тенденції, які виникають тут, проникають з невеликим відставанням у часі та в частково адаптованій формі на європейський ринок органічних продуктів харчування. Обсяги роздрібною торгівлі продуктами органічної індустрії в США збільшилися з 1 млрд в 1990-му до 3,5 млрд дол. у 1996-му і до 14,5 млрд дол. у 2005 році (зростання за рік склало 18,8 %). Сертифіковане вирощування органічної продукції на 473 тис. акрів у 1992 році було розширене до 2 млн акрів у 2000-му. Обороти органічних продуктів харчування в Америці з 1997 по 2005 рр. збільшився вчетверо.

США є також імпортером органічних продуктів харчування. Особливо активно відпрацьовуються інтернаціональні джерела поставок фруктів і горіхів. Миндаль, абрикоси, чорниця, сухе молоко та овес імпортуються в основному з Європи, Болівії, Венесуели, Нової Зеландії та Південної Африки. Значно перевищує пропозицію попит на біомолоко. З 1997 по 2005 рік поголів'я корів на екологічних фермах США збільшилося на 477 % і склало 74 435 тварин. Сьогодні в країні йде активний пошук виробників біомолока, які б змогли задовольнити потребу в біомолоці на американському ринку органічних продуктів харчування. Основною проблемою виробництва біомолока в США сьогодні є нестача сировини. Збільшення виробництва біомолока стримується нестачею органічних угідь, обмеженням збільшення поголів'я ВРХ нормативами на вільне випасання, а надій — природними можливостями корів. Попит на біом'ясо в США також стрімко зростає. Його не вдається задовольняти лише за рахунок вітчизняного виробництва. Більше 60 % м'яса, що продається в Штатах, імпортується з Латинської Америки, Австралії, а також з Канади. Так як попит на біом'ясо на внутрішньому ринку набагато перевищує пропозицію, біом'ясо, що там реалізується, є самим дорогим у світі. Так, біояловичина та

біосвинина в торговій мережі в три рази дорожча, ніж традиційні м'ясні продукти.

Методика екологічно чистого сільського господарства у Європі почала розвиватися в 70-х роках. За останні 15 років кількість «зелених» господарств у європейських країнах зросла у 20 разів, чому сприяла започаткована в 1993 році спільна політика ЄС щодо підтримки фермерів у перші роки після переходу від звичайного до органічного агровиробництва. Політика ЄС представлена у «Європейській програмі дій у сфері органічного агро-виробництва», прийнятій Європейською комісією як виконавчим органом Європейського Союзу. За допомогою даного рішення європейська спільнота намагається відслідковувати ситуацію та закласти основи для політичного розвитку органічного сектору у наступні роки, розробити стратегію органічного агровиробництва в рамках спільної аграрної політики. За прогнозами аналітиків до 2010 року в ЄС близько 30 % сільськогосподарських земель «працюватимуть» на екологічне землеробство.

Лідером у споживанні органічної їжі серед європейських країн є Німеччина, яка почала впроваджувати політику здорового харчування ще в 80-х роках. За даними Торгової палати Мілану, італійці витрачають на придбання органічних продуктів у середньому 25 євро на рік на людину. Найбільше витрачають на придбання органічних продуктів швейцарці (105 євро на рік на людину), датчани (51 євро) та шведи (47 євро). В більшості країн ЄС споживання органічних продуктів харчування на душу населення нині складає 3050 доларів на рік, а в США — 45 доларів. Із загального обсягу сільськогосподарської продукції Європейського союзу органічні продукти становлять 3,2 % (13 % від загального обсягу продаж екологічно чистих продуктів харчування в світі) [9]. У структурі споживання органічних продуктів європейців переважають овочі, фрукти, молочні, хлібобулочні та м'ясні продукти.

Німеччина. Ринок екологічних продуктів харчування в Німеччині в 2005 році оцінювався спеціалістами в 3,9 млрд євро, у 2006 році — в 4,5 млрд євро, а в 2007 році зріс на 700 млн і досягнув 5,3 млрд євро. Імпорт сировинних органічних продуктів у Німеччині в 1998 році складав 38 % від загального обсягу сировинних органічних продуктів, що використовувалися в країні. Роздрібна торгівля звичайними продуктами харчування збільшилася з 2,25 до 2,8 млрд євро, а торгівля органічними продуктами харчування з 1,08 млрд євро до 1,18 млрд євро (табл. 2).

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОДОВОЛЬЧИХ ПРОДУКТІВ У НІМЕЧЧИНІ*

Продукти харчування	2006		2007	
	млрд євро	%	млрд євро	%
Звичайні	2,25	67,6	2,8	70,4
Органічні	1,08	32,4	1,18	29,6
Всього	3,33	100	3,98	100

*Джерело: SOL, AGoL; Би ЛІЦ А, ZMP

Збільшення вартості продаж органічних продуктів харчування та одночасне зменшення їх питомої ваги в загальних обсягах продажу продовольчих продуктів пояснюється збільшенням розриву в цінах на звичайні та органічні продукти харчування, яке відбулося внаслідок зростання попиту на останні.

У Німеччині в кінці 2007 року 18 703 органічних ферми займали 865 000 га. В порівнянні з попереднім роком, кількість органічних господарств збільшилася на 6,5 %, а площі пахотних земель, відведених під органічне виробництво — на 1146 га. Органічні області виростили на 4,8 % або 39 800 га. В цілому на кінець минулого року, 5 % фермерських господарств та 5,1 % від загальної площі сільськогосподарських земель були приведені у відповідність до органічних стандартів. Загальна кількість компаній, що працюють в органічному секторі, включаючи виробників, а також переробники, імпортери і торговці в 2007 році виросла на 11,9 % (до 26 820 компаній).

Великобританія. Річний темп росту обсягів продажу органічної продукції в Великобританії — майже 10 %. За цим показником Великобританія відноситься до самих швидкозростаючих ринків екологічних продуктів харчування в Європі. Уряд Великобританії планує до 2010 року покрити потребу населення в екологічних продуктах харчування мінімум на 70 % за рахунок внутрішнього виробництва (на даний момент цей показник складає приблизно 45 %).

У Великобританії в 2006 році збільшилось виробництво екологічно чистих квасолі та кормового гороху (+28 %), вівса (+20 %), пшениці (+11 %) та жита (+21 %). Виробництво біоптиці збільшилось на 20 %. Приблизно 15 % біом'яса, яке продається в Великобританії, імпортується. Найбільша доля імпорту приходить на овочі та фрукти (приблизно 76 %). Обороти біомолока

збільшився на 91 %, а доля біомолока на ринку збуту дійшла до 5 %. Основною причиною такого росту є реклама екологічних продуктів харчування. Важливими джерелами поставок екопродукції у Великобританію, окрім країн Європи, є США, Єгипет, Ізраїль, Аргентина, країни Південної Африки та Центральної Америки.

Італія. Піонери виробництва екологічно чистої продукції були в Італії вже в ранні семидесяті роки. В середині вісімдесятих років тут виробили перший приватний біостандарт. Екологічне сільське господарство Італії — це 205 950 га пашні та 273 000 га пасбищ (табл. 3).

Таблиця 3

**ВИРОБНИЦТВО ЕКОЛОГІЧНО ЧИСТИХ
ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ В ІТАЛІЇ**

Рослинна продукція		Тваринна продукція	
Вид	Площі земель, га	Вид	тис. од.
Зерно, в т.ч.	191 000	Домашня птиця	2100
Тверда пшениця	100 000		
Оливки	89 000	Вівці та кози	490
Виноград	31000		
Овочі	13 750	Свині	26
Картопля	1200		

У 2007 році було незначне збільшення площі сільськогосподарської землі на 0,2 % (1 150 253 гектари), тоді як кількість операторів скоротилася (1,5 %). Італія продовжує залишатися країною з найбільшим органічним районом в Європі. Питома вага органічних сільськогосподарських угідь складає 9 %. Біля 30 % екологічної продукції експортується в Америку та Японію. Основні види експортуємої продукції — овочі та фрукти, оливки, вино, сир, паста, зерно, бобові та сушені фрукти. Основна частина екологічних підприємств знаходиться в південній Італії та на островах Сіцилія і Сардинія (32 %). Продавці екологічної продукції, навпаки, знаходяться в густонаселених районах північної Італії, де розміщені головні індустріальні можливості країни.

Франція. Обсяг ринку екологічних продуктів харчування у Франції в 2005 році склав майже 1,7 млрд євро, а доля на загальному ринку продуктів харчування — 2 %. У середньому біля 2 %

французьких сільськогосподарських земель обробляється у відповідності з екологічними вимогами. Після того, як число фермерів, які господарюють екологічно, за останні 10 років збільшилось в три рази, а площа, обробляема ними — в п'ять разів, зростання екологічного землеробства у Франції дещо сповільнилося. Одна з причин: підтримка екологічного сільського господарства французьким урядом порівняно з іншими країнами (наприклад, з тою ж Німеччиною) відносно низька.

Половина французьких екологічних підприємств вирощує зерно, 60 % володіють луками чи виробляють корми, більше 30 % держать молочних корів. У 2005 році були відмічені темпи росту в виробництві м'яса. Кількість молочних корів, кур-несушок і овець на екологічних підприємствах збільшилась на 69 %. Помітніше всього (на 1011 %) збільшилось поголів'я кіз і свиней. Утримання птахів на відкормі зменшилось на 2 %. Зростання площ, відведених під вирощування екологічно чистого зерна, в 2005 році склав 7 %. При цьому можна констатувати: пройшли значні зміни в структурі посівних площ. У той час, як доля площ під всіма видами кормових культур упала (тритикале — на 8 %, ячмінь — на 5 %), доля площ під продовольчою пшеницею зроста. Так, площа під пшеницею збільшилась на 24 %, під житом — на 59 %. Схожі тенденції спостерігаються і в інших країнах Європи. Площа під екологічним овочівництвом збільшилась в 2005 році в два рази. Площа під рапсом збільшилась на 210 % (на 1040 га). Загалом 364 підприємці займаються експортом екологічної продукції. В основному експортується вино та інші алкогольні напої. Екологічний імпорт концентрується в основному на шести країнах: Марокко, Мадагаскар, Турція, Шрі Ланка, Бразилія, Туніс. Імпортуються такі продукти, як овочі та фрукти, кофе, чай і спеції.

Австрія. Кількість органічних областей продовжує зростати в Австрії, але в даний час попит на органічні продукти не задоволений. Тому був прийнятий новий план дій розвитку органічних продуктів харчування і сільського господарства на 2008—2010 рр. Австрія прагне залишитися в ЄС країною номер один з точки зору долі органічних областей (16 % за даними Міністерства (371 000 га), і довести долю органічних земель до 20 % до 2010 року (в 2008 році вона складала 13 %).

Польща. Органічне с/г представляють 12 000 фермерів. Їх кількість за останні 5 років збільшилася на 500 %. Фермерам пропонується ряд національних заходів підтримки, таких, як наукові дослідження, надання субсидій для контролю витрат і розвитку

сільських районів діяльності. Особлива увага приділяється збільшенню виробництва органічних продуктів харчування і органічного сільського господарства шляхом зміцнення органічного руху в області інформації, науки, управління, економіки і просування по службі.

Румунія. Вартість чистої сільськогосподарської продукції в Румунії збільшилася більш ніж на 40 % у 2007 році, досягнувши 75 млн євро, 90 % якої експортується. Готові вироби стають усе більш доступними, їх місцеве споживання зростає. У 2007 році майже 200 000 гектарів були органічні (у тому числі збір дикорослих). Перший органічний спеціалізований магазин відкрився в Румунії в 2007 році. За період 2007—2013 років, румунські фермери матимуть доступ до 285 млн євро з фондів ЄС. Існує національний органічний сертифікований знак, затверджений Міністерством сільського господарства.

Бельгія. Органічні області в Бельгії в 2007 році збільшилися з 29 000 га до 33 000 га, або на 15 %. Органічний ринок виріс на 10%, вартість реалізації в 2007 році становила 283 млн євро. Більше половини органічних продуктів продаються в супермаркетах.

Ірландія. В квітні 2008 року органічний план дій був запущений в Ірландії. Відведення 5 % земельних площ для органічного виробництва до 2012 року, що зазначено як мета в Програмі дій уряду, є дійсно складним, але досяжним. В даний час близько 1 % сільськогосподарських земель Ірландії є органічними (майже 40 000 га)

Албанія. Біля 13 700 га землі зайнято під органіку. Близько 90 ферм сертифіковані як органічні, виробляють лікарські трави, оливкову олію, фрукти та овочі. Органічні овочі маркуються приватним логотипом «БІО».

Нідерланди. Згідно даних Щорічного звіту ЕкоMonitor, обсяги реалізації органічної продукції в Нідерландах зросли лише в 2006 р. на 9,4 % до 460 млн євро, хоча при цьому частка органічних продуктів на ринку складає там лише 1,9 %.

Чехія. Органічне агровиробництво розвивалося у Чеській Республіці з 1990 року, коли у всій країні було лише три органічних господарства. Наприкінці 2003 року існувало вже 810 господарств, що виробляли органічну продукцію, в їх розпорядженні знаходилося 254 995 гектарів землі, що складало 5,97 % усіх сільськогосподарських угідь Чеської Республіки. У 2007 р. доля землі, відведеної під органічне господарство з усієї сільськогосподарської землі, становила 7,35 % (312 890 га). Найбільше збіль-

шення відбувалося у виноградниках, які зростали від 18,9 га в 2006 до 245 га в 2007. Порівняно з минулим роком, число органічних ферм зросло з 355 до 1,318.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити наступні висновки.

По-перше, формування світового ринку екологічно чистих продуктів харчування почалося в 70-х рр., і до початку 90-х носило стихійний, не врегульований характер. Даному періоду, періоду формування, притаманні громадські форми розвитку: формування клубів, товариств, громадських спілок любителів екологічно чистої продукції. З початку 90-х рр. почалася друга фаза розвитку ринку екологічно чистих продуктів харчування — активний розвиток, який став можливим завдяки реалізації державних програм підтримки органічних сільгоспвиробників. Даний період характеризувався значним збільшенням обсягів продажу екологічної продукції та швидким зростанням темпів росту ринків екологічно чистих продуктів харчування. Останні роки (приблизно з 2005—2006 року) характеризуються подальшим зростанням обсягів реалізації екологічно чистих продуктів, але темпи зростання в розвинутих країнах дещо сповільнилися. Це пояснюється, в першу чергу, обмеженнями, які існують в органічному сільськогосподарському виробництві. Так, для того щоб збільшити кількість органічних сільськогосподарських угідь, слід витримати землю, дати їй можливість очиститися від антропогенного забруднення. З метою задоволення попиту на екологічно чисті продукти харчування розвинені країни реалізують міжнародні програми підтримки розвитку органічного агровиробництва в країнах, які розвиваються, що дозволяє світовому ринку в цілому все ще перебувати на етапі зростання.

По-друге, попит на екологічно чисті продукти харчування залишається високим і незадоволеним, що дозволяє операторам органічного ринку утримувати високі ціни на свою продукцію та приваблювати таким чином інвестиції.

По-третє, активний розвиток світового ринку екологічно чистих продуктів харчування став можливим в основному за рахунок суттєвої урядової фінансової підтримки сільськогосподарських виробників органічної продукції.

По-четверте, сьогодні в світі сформувався і активно розвивається тенденція розвитку органічного виробництва в країнах, що розвиваються, в першу чергу з метою імпорту екологічно чистих продуктів харчування в більш розвинуті країни.

По-п'яте, Україна за рахунок своїх родючих чорноземів, які за роки незалежності встигли відпочити та очиститися від хімікатів,

є перспективним партнером для Європейського Союзу в галузі забезпечення населення європейських країн екологічно чистими продуктами харчування українського виробництва, про що свідчить реалізація ряду Європейських програм розвитку органічного виробництва в Україні за фінансової підтримки різних європейських організацій, яка активно відбувається з 2003 року.

По-шосте, Україні сьогодні вкрай необхідно формувати власний, внутрішній ринок екологічно чистих продуктів харчування, щоб забезпечити свій агропромисловий комплекс від зовнішньоекономічних ризиків. Вирішення даного питання потребує подальших наукових досліджень.

Література

1. *Капитик М., Галяс А., Бакун Ю.* Органічне агровиробництво: нові можливості та виклики для виробників зерна в Україні. — К.: CanEd, 2008. — 71 с.

2. *Манфред Грунд.* Экологическое земледелие: новые шансы? // Новое сельское хозяйство. — 2005. — № 2 — 511 с.

3. *Шлапак В. О.* Про вирощування екологічно чистої овочевої продукції в Україні [Електронний ресурс] / Агроогляд. — № 11. — 2003. — Доступний з: < <http://www.lol.org.ua> >

4. *Орленко О. В.* Особливості формування ринку аграрної продукції органічного походження на ринку споживчих товарів [Електронний ресурс] / Доступний з: < <http://www.nbu.gov.ua> >.

5. *Рудницька О. В.* Формування попиту на органічну продовольчу продукцію в Україні: аналіз і перспективи // Економіка АПК. — 2005. — № 10. — С. 116—120.

6. *Шувар Б. І.* Особливості розвитку екологічно чистого виробництва в Україні [Електронний ресурс] / Львівський національний аграрний університет, 2009. — Доступний з: <http://www.confcontact.com/2009_03_05>

7. Building Sustainable Organic Sectors [Електронний ресурс]/ Growing Organic: Information and Resources For Developing Sustainable Organic Sectors — Доступний з: <http://www.ifoam.org/growing_organic>

8. *Дудар Т., Дудар В.* Розвиток агропродовольчого ринку України в період глобалізації // Інформаційний вісник Академії наук вищої освіти в Україні. — 2008. — № 5 (61). — С. 75—83.

9. Organic Monitor Gives 2009 Predictions [Електронний ресурс] / Organic Monitor — Доступний з: <http://www.organicmonitor.com>

Стаття надійшла до редакції 30.06.2009 р.